

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально–науковий інститут права та міжнародно-правових
відносин

Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра

на тему: МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1946–1947 РР. НА
ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Виконав:

студент групи ІСТ 21-1

спеціальність В9 «Історія та
археологія»

Дубовик Антон Русланович

Керівник:

доктор філософії зі спец. «історія та
археологія», старший викладач кафедри
історії та теорії держави і права

Сухомлин Олександр Дмитрович

Рецензент:

доктор філософії зі спец. «історія та
археологія», асистент кафедри історії

Центральної та Східної Європи

Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Гуменний Сергій Любомирович

Дніпро – 2025

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1946-1947 рр. В УКРАЇНІ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПЕРЕБІГУ ГОЛОДУ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	6
1.1. Історіографія.....	6
1.1. Джерела.....	7
РОЗДІЛ 2. ГОЛОД 1946-1947 рр. В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	8
2.1. Політика влади щодо хлібозаготівельних процесів у 1946-1947рр. в Дніпропетровській області.....	8
2.2. Наслідки політики хлібозаготівлі 1946-1947 рр. для населення Дніпропетровської області	17
2.3. Висвітлення подій колгоспного життя 1946-1947 рр. в обласній газеті «Зоря»	24
РОЗДІЛ 3. ГОЛОД 1946-1947 РР У ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ	31
3.1. Спогади людей, які пережили голод 1946-1947 рр.....	31
3.2. Стратегії виживання (за спогадами очевидців)	32
ВИСНОВОК.....	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	37

ВСТУП

Актуальність дослідження. Наступного року виповнюється 80 років з часів масового штучного голоду 1946–1947 років. У загальноприйнятому розумінні голод – стан людини, у якому їй бракує їжі для здорового життя. Зазвичай голод пов'язують з нестачею їжі через природні умови. Проте в історії України голод в першу чергу пов'язаний з політикою влади: перший голод 1921-1923 рр. спричинений конфіскацією у селян і вивезенням хліба з УСРР до Російської СФРР, Західної Європи та Америки попри посуху на півдні Української СРР; другий 1932-1933 рр. викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу і Української СРР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян; третій 1946–1947рр. спричинений не так повоевним неврожаєм, як спланованою акцією сталінського Політбюро з метою забрати в селян залишки зерна і продати чи подарувати його братнім режимам в соціалістичному таборі [3].

Голод українців 1946–1947 рр. є третім трагічним моментом в історії України ХХ ст., про який не надто багато інформації [1; 2; 5]. Десятиліття замовчування у радянський час про посилення податкового тиску на колгоспи України у 1946–1947 рр. та репресивний характер хлібозаготівельних років були зачеплені мало. Про третій голод в історії країни люди майже не знають, адже все роз'яснювалося лише несприятливими погодними умовами.

Опитування проведене серед 120 мешканців міста показало, що більшість обізнані з тим, що голод мав місце, 43 % чули спогади від членів родини, але усі страшні події пояснюють засухою, і не співвідносять це з політикою влади.

В цілому актуальність теми підсилюється необхідністю відновлення історичної пам'яті та зміною ставлення до українського села. Пасивність та інертність до людських страждань в минулому відбивається на

світосприйнятті людей подій сьогодення та несприйнятті загрози від сторонніх ідеологічних впливів.

Це створює необхідність відтворення цілісної картини голоду 1946–1947 рр., висвітлення реалій хлібозаготівельних процесів та їх наслідків..

Метою дослідження полягає у цілісному висвітленні голоду 1946–1947 років на території Дніпропетровської області (яка постраждала тоді чи не найбільше).

Завдання дослідження:

- 1) з'ясувати планові фактичні кількісні показники хлібозаготівлі;
- 2) проаналізувати політику влади щодо сільського господарства, хлібозаготівлі, продовольчого забезпечення населення;
- 3) порівняти інформацію про стан сільського господарства, продовольчого забезпечення у наявних архівних джерелах із інформацією тогочасних засобів масової інформації;
- 4) провести інтерв'ювання свідків досліджуваних подій задля збагачення джерельної бази проблеми;
- 5) визначити перебіг і наслідки голоду 1946-1947 рр. для Дніпропетровської області.

Об'єкт дослідження – голод 1946–1947 рр. в контексті соціально-політичної ситуації та репресивної політики повоєнного часу.

Предмет дослідження – зміст, масштаби, перебіг і наслідки голоду в Дніпропетровській області.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1946–1948 рр., впродовж якого мали місце прояви голоду на території області та його наслідки. **Територіальні межі** дослідження визначені Дніпропетровською областю.

Методологія дослідження спирається на загальнонаукові (описовий, пошуковий, аналітичний, узагальнення), а також конкретно-історичні методи (хронологічний, системно-структурний методи, методи усної історії).

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів та 8 підрозділів, висновку, списку використаних джерел та літератури.

Загальний обсяг тексту становить 50 сторінок, із них основного тексту – 37 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1946-1947 рр. В УКРАЇНІ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПЕРЕБІГУ ГОЛОДУ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

1.1. Історіографія

Сьогодні проблема голоду в історичній науці розглядається щодо політики Голодомору 1932-1933 рр. Проблема ж голоду 1946-1947 рр. пов'язана з тиском на село, показовими відправками зерна в країни соціалістичного табору, меншими, але не менш страшними наслідками, і зараз залишається мало дослідженою. Можна констатувати, що глибоке вивчення наслідків радянської політики для села і сьогодні залишається другорядним (у порівнянні з розбудовою промисловості чи науки), і ця тема має перспективи для подальших досліджень.

Хронологічно першим науковим дослідженням, присвяченим голоду 1946–1947 років на території України є брошура В. Воронова та Ю. Пилявець «Голод 1946–1947 років на Україні», видана в Києві у 1990 р. Автори приділили увагу дослідженню повоєнного відновлення українського села, складностей цього процесу, висвітленню кліматичної ситуації та в загальних рисах політиці влади.

Стаття Н. В. Киструської, головного наукового співробітника Державного архіву Дніпропетровської області, глибоко і детально розкриває політику уряду Радянського Союзу та УРСР по відношенню до хлібозаготівель восени 1946 р., а також репресії влади проти селян та партійного керівного прошарку, стан забезпечення населення продовольством. Стаття спирається значною мірою на матеріали обласного архіву.

Дослідження В. П. Швидкого, наукового співробітника Інституту історії України, присвячене аналізу соціальних девіацій, збільшенню випадків злочинності на території України, що була уражена голодом.

1.1. Джерела

Дослідження спирається на документальні та наративні джерела. До перших належать архівні та опубліковані документи директивно-розпорядчого, статистичного та звітного характеру. У ході роботи були опрацьовані постанови радянських органів влади, які регулювали процес хлібозаготівлі тощо, які зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області.

Важливим комплексом джерел, який вимагає спеціального підходу, є офіційна радянська преса. Газета Дніпропетровського обкому компартії «Зоря» є цінним джерелом, яке, попри офіційну риторику, дозволяє побачити реальний економічний стан постраждалого від війни повоєнного українського села.

Наративні джерела представлені спогадами тих, хто пережив голод, зібраними авторкою шляхом інтерв'ювання. А також великим комплексом спогадів, зібраних у монументальному збірнику «Колективна пам'ять» (упорядник Василь Марочко), та в додатках до фундаментальної 10-томної збірки «Український голокост 1932-1933», яку впорядкував проф. о. Юрій Мицик. Наративні джерела дозволяють проаналізувати індивідуальний досвід виживання людей (стратегії порятунку, якими рослинами-сурогатами можна було врятуватися від голодної смерті, які були можливості для трудової міграції тощо), стан повоєнного господарства, вплив репресій.

РОЗДІЛ 2. ГОЛОД 1946-1947 рр. В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1. Політика влади щодо хлібозаготівельних процесів у 1946-1947рр. в Дніпропетровській області

Повоєнний рік в Україні видався важким через значну кількість виведених з обороту посівних площ під час війни, недостачу робочих рук, низьку культуру агротехніки, неналежне забезпечення колгоспів матеріально-технічними ресурсами та неналагодженого ще життя. Надзвичайно напруженим було становище з трудовими ресурсами в селах. Багато працездатних колгоспників залучалися до відбудови промисловості області, оскільки селянство було основним джерелом поповнення швидкозростаючого робітничого класу. Кожен райвиконком зобов'язаний був відправити 130 колгоспників для роботи в будівельних організаціях [35]. У колгоспах працездатного населення було набагато менше, ніж тих, хто потребував харчування. Так, у Петриківському районі в колгоспі імені Шевченка з 1747 жителів 35,7% були працездатними, в колгоспі Петровського з 1010 жителів працювали 33,4%, в колгоспі «За другу п'ятирічку» працездатних було 30,3%, а в колгоспі імені Ворошилова – 29,2% [39]. Основну робочу масу на селі складали жінки, підлітки, старики, які більшість робіт виконували вручну та використовуючи тяглову силу тварин (додаток В). Величезні фізичні навантаження негативно вплинули на стан тяглової худоби. Падіж коней у 1946 р. складав 5,3% від усього поголів'я по області [21]. Тому у 1945 році замість коней на польових роботах широко використовувалися колгоспні та особисті корови, хоча продуктивність праці при цьому падала на 25-40%. В Царичанському районі Дніпропетровської області таким чином було виконано близько 64% усіх польових робіт [8]. Часто колгоспники змушені були готувати ґрунт під посіви вручну. Нерідко вони самі впрягалися замість худоби в упряж, копали

землю лопатами, на плечах чи на візках доставляли насіння на поле. Все це, попри сумлінну працю сільських трударів, не могло не позначитись на врожаях.

Проте, інспектор сільгоспвідділу ЦК ВКП(б) К. Маханько, який інспектував села України, у доповідній записці куратору сільського господарства у Політбюро ЦК Г.Маленкову «Про незадовільне виконання плану хлібозаготівель в Дніпропетровській області» від 16 січня 1946 р. на 11 сторінках друкованого тексту повністю негативно висвітлював ситуацію з виконанням хлібоздавання, надзвичайно різко звинувачуючи колективні господарства, заявляючи, ніби вони не виявляли необхідного сумління до своїх обов'язків. На його думку, вони «у зв'язку з закінченням війни послабили напругу. В очікуванні знижок і пільг багато колгоспів стали на шлях стримування хлібозаготівель» [10]. Проте, відповідно до даних постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про хід заготівель по областях УРСР від 23 січня 1946 р. Дніпропетровська область ввійшла в 1946 рік з боргом хлібозаготівлі перед державою в 9455 тис.пудів зерна [5; с. 17]. Відставання від планів здачі сільськогосподарської продукції перевіряючий кваліфікував як «антидержавну практику» та «саботаж». Сім сторінок записки було присвячено докладній демонстрації центральному керівництву проявів такого «саботажу» колгоспами області: заниження всіма ними оцінки урожайності, затримка з обмолотом одними господарствами і відставання від графіка здавання зерна на приймальні пункти іншими, виділення певної частки зібраного врожаю колгоспникам для задоволення їхніх нагальних потреб (за дозволом керівників господарств). Щоб ще більше переконати Політбюро в тому, що саме селянами розкрадено зерно, К. Маханько наводить такий аргумент: «В кожному районі області наявні тисячі ручних млиноків, на яких колгоспники перемелюють зерно для своїх потреб». Така подача інформації засвідчувала його прагнення загострити сприйняття керівництвом Компартії ситуації в області, яку він інспектував, саме під

кутом антидержавних дій селян [10]. Тому деякі колгоспи було звинувачено у неправильних завданнях по заготівлі зерна на весінню сівбу 1946 року, оскільки не виконано план здачі зерна державі. Так, в колгоспі «Комунар» Апостолівського району Дніпропетровської області, при невиконаних перед державою зобов'язаннях, було засипано сім'ян для весняного сіву більше на 209 центнер, в колгоспі «Трудова смичка» на 314 центнер, в колгоспі «Серп і молот» - 138 центнер, в колгоспі «Червона зірка»- 183 центнери, в колгоспі імені 1 травня 288 центнер. А в цілому по району понад 2500 центнер. Таке ж зауваження мали місце в ряді інших районів Дніпропетровської області [5, с. 17]. Тож в 10 денний термін лишки посів запасу мали бути вилучені і здані державі. Крім того, область мала покрити борг хлібозаготівлі до лютого 1946. Це призвело до того, що посівний фонд області був значно скорочений і не відповідав вимогам щодо збільшення площ оброблених земель для посівної кампанії на 1946 рік.

Несприятливі кліматичні умови 1946 року (малосніжна зима, засуха) [7] (додаток А) привели до засухи майже в цілому по області, тож колгоспи та інші селянські господарства отримали дуже низький врожай зернових культур, картоплі і овочів. 4 липня 1946 р. постановою Ради Міністрів УРСР було затверджено річний план здачі зерна з врожаю 1946 року у розмірі 340000 тис.пудів за п'ятиденними планами [5,с. 32]. Встановлений 22 липня 1946 року план здачі Дніпропетровською областю хліба державі у розмірі 33772 тис.пудів [5, с. 41]. виявився непомірним, про що свідчать зведені дані у таблиці 1 «Узагальнена інформація про п'ятиденні завдання здачі хліба державі по областях УРСР з врожаю 1946 р. (тис. пудів) та виконання планів. Дніпропетровська область» (Додаток Б). Начальники районних відділів сільського господарства звітували: «В Синельниківському районі з 90 колгоспів, здали зерно тільки 50. План хлібозаготовок виконано на 24,3%. В Магдалинівському районі – на 41,5%, у Васильківському на 49,2%» [16]. У протоколі засідання виконкому Верхньодніпровської районної ради від 24

липня 1946 року йдеться: «...Жнива врожаю по колгоспах Домотканської сільради проходить незадовільно. На 24 липня 1946 года колгоспи не приступили до масової здачі хліба державі; колгосп «Червоний хлібороб» з плану 1440 центнерів не здав жодного центнера...» [17, арк. 18]. По 48 колгоспах Лихівського району план озимої пшениці – 10770 центнерів, фактично було зібрано 2667 центнерів. [18, арк. 58]. По 22 колгоспах Магдалинівського району було заплановано 16000 центнерів – зібрано 8572 центнери [18, арк. 66]. По 72 колгоспах П'ятихатського району з плану 20665 центнерів було зібрано лише 7217 центнерів [18, арк. 146]. Влада вважала винними у невиконанні плану погану роботу партійних та радянських органів, голів колгоспів і радгоспів, самих селян.

10 серпня 1946 р. М. Хрущов у «Доповідній записці» звітував, що по УРСР план хлібозаготівель виконано на 24,3%. Проте, зазначалося, що показники колгоспів Дніпропетровської області дуже строкаті: є низькі врожаї, а є і колгоспи з високим рівнем врожаю, тож пропонується для них збільшити обов'язкову здачу хліба до 100%, замість дозволених 50%. «Це суттєво покращило б розміщення хлібозаготівлі по районах і колгоспах області» [4, с. 49]. Станом на 11 серпня за результатами змагання між районами області за дострокове виконання плану хлібозаготівель переможцями стали Новопокровський, Дніпропетровський і Царичанський райони, а трійку останніх склали Васильківський, Новомосковський, Синельниківський райони [41].

Тож 17 серпня під тиском центру керівництво УРСР знову підвищило хлібозаготівельний план для області на 1500 тис.пудів [4, с. 51]. Того ж дня в газеті «Зоря» вказується, що Солонянський район з п'ятиденного плану в обсязі 11100 центнер здав лише 8 360 центнер.... Підсобні господарства здали лише 72 центнери з запланованих 700 центнерів...»[42].

29 серпня цілком таємно у постанові ЦК КПБУ про хід хлібозаготівель по Дніпропетровській області зазначено: «Станом на 25 серпня 1946 р.

Дніпропетровська область річний план здачі хліба державі виконала тільки на 37,4%. Замість максимального посилення хлібозаготівлі у серпні обком КП(б)У і облвиконком допустили в четвертій і п'ятій п'ятиденках подальше різке зниження хлібозаготівлі, фактично зірвавши виконання двох останніх п'ятиденних завдань. Четверта п'ятиденка серпня виконана тільки на 28,4%, а завдання п'ятої п'ятиденки виконано лише на 18,6%, що практично означає припинення здачі хліба державі» [4, с. 55-57]. У газеті «Зоря» за 29 серпня 1946 з'являється стаття «Хліб — державі» в якій зазначається, що «За 29 серпня райони області зірвали виконання денного завдання по здачі хліба державі. Погано проходила здача хліба в Васильківському, Покровському, Широківському, Апостолівському і Томаківському районах. Особливо погано організували вивіз хліба на хлібозаготівельні пункти Новомосковський, Перещепинський, Котовський, Межівський, П'ятихатський, Нікопольський, Верхньодніпровський і Синельниківський райони» [43].

Щоб компенсувати недостачу хліба було збільшено норми здачі кукурудзи, картоплі, овочів, заготівля яких йшла дуже повільно. 10 липня 1946 року виконавчим комітетом Верхньодніпровської районної ради розглядалося питання «Про хід заготівлі та відвантаження овочів»: «...голови правління райспоживради: Забезпечити охорону городів від розкрадання овочів. Для забезпечення відвантаження ранніх якісних овочів Москві, закріпити колгоспи Пушкарєвської, Первомайської, Червонянської і ВільноХутірської райради...В останній раз попередити директора Смешторга..., що якщо з його сторони не буде прийнято рішучих заходів щодо заготівлі і переробці овочів, його буде знято з роботи і віддано під суд за зрив постачання міст овочами...» [17, арк. 2].

Але ситуація з вивезенням овочів до Москви та Ленінграду теж була критична. У доповідній записці від 4 жовтня 1946 р. вказано, що особливо

відстає Дніпропетровська область, яка відвантажила лише 1% овочів [4, с. 85].

Загалом, при тотальному викачуванні з села усього вирощеного, план хлібоздавання було виконано лише на 61%. Станом на 15 жовтня 1946 р. Дніпропетровська область залишалася боржником на 16445 тис. пудів [4, с. 93, 95]. А нова норма з вимогою вилучення хліба в одноосібників, господарств колгоспників становила 240 тис. пудів до 20 листопада 1946 р. [4, ст. 115]. 2 листопада 1946 року ЦК КП(б)У таємною постановою зобов'язав при заготівлі хліба перераховувати не лише встановлене планом, а й вживати заходів щодо виїмки всього хліба в рахунок заборгованості 1945 року. Тільки в 1947 році вийшла постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б), яка зобов'язала земельні органи на місцях забезпечувати колгоспи власним насінням для виконання плану сівби, а також забезпечувати створення страхових фондів [19].

У постанові ЦК КПУ прохід збирання врожаю, обмолоту і заготівель хліба в областях УРСР від 23 вересня 1946 року зазначається, що в Дніпропетровській, Запорізькій, Вінницькій областях невиконання програми є результатом того, що окремі керівники партійних і радянських організацій знаходяться в полоні от сталих настроїв, ліберально відносяться до порушників чи використовують зерно на потреби колгоспу (залишають як посівний матеріал; видають на трудовні). Частка голів колгоспів намагалися допомогти своїм односельцям, що призводило до частоті зміни в керівництві колгоспів. Тільки за липень-серпень 1946 року по 13 районах області змінилося 19 голів колгоспів. Це відбувалося за звинуваченнями в поганій організації збору врожаю, зриві хлібозаготівлі та розбазарюванні продукції. 16 липня 1947 р. за підсумками хлібозаготівлі 1946 р. в області 54 керівники було засуджено [4, с. 256].

Завищені норми, вилучення зерна для посівних кампаній, скорочення пайків і виплат, не покращили ситуації в 1947 році. Про це свідчить рішення

№ 193-а виконкому Щорської райради депутатів трудящих від 10 квітня 1947 року "Про загибель озимих культур від вимерзання в зиму 1946-1947 років в колгоспах району» в якому зазначається, що загинуло від вимерзання 100% озимої пшениці -1751 га, на 80% - 3229 га, на 70% - 3014 га.[36] У газеті «Зоря» №173 у статті «Змагання районів Дніпропетровської області за виконання плану хлібозаготівель» зазначається, що особливо притупилося почуття відповідальності за виконання плану хлібоздавання у керівників Апостолівського району. На шлях згортання хлібозаготівель стали і керівники Криворізького району. Загалом, зі 103 колгоспів Криворізького району, лише 16 виконали план хлібозаготівлі на 50-70%. 14 колгоспів на 40-50%, 30 на 30-40%, 24 на 20-30%, 12 на 10-20%, а 7 колгоспів виконали план хлібоздавання менше, ніж на 10-20%.

Відповідно до «Інформації сільгоспвідділу ЦК КПБУ секретарю ЦК КПБУ Л.М. Кагановичу про відвантаження насіння Молдавській РСР» маємо, що у квітні 1947 р. Дніпропетровська область отримала план постачання зерна кукурудзи до Молдавської РСР у розмірі 1000 т. Наявні 3800 т., з них конденційного насіння лише 1 600 т не покривали потреби області і вимагали для посіву ще 1500 т позички. 20 березня було прийнято клопотання про зняття з області вказаної норми [4, с. 222].

Пошук винуватців і ворогів іноді мав загальний характер. Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 18 серпня 1947 року зазначає, що зрив заготівель в ряді районів області мають місце через «... залишки ворожих елементів з-поміж колишніх куркулів, українсько-німецьких націоналістів, колишніх німецьких помічників, сектантів, які у період збору врожаю та здачі хліба державі активізували свою ворожу діяльність, спрямовану на зрив виконання державних планів хлібозаготівлі, проводячи антирадянську агітацію, таємний саботаж, крадіжки зерна, диверсії, а в окремих випадках здійснюючи терор проти керівників...» [37]. А 2 вересня 1947 р. в постанові ЦК КП(б)У зазначається, що аналізуючи головні причини

незадовільного стану хлібозаготівлі в Дніпропетровській області, яка допустила найбільш різкий зрив, встановлено відсутність твердості і рішучості керівництва [4,с. 270]. 15 вересня сталінській директиві знову Дніпропетровську область визнано як найгіршу у виконанні плану хлібозаготівель та визначено вже денні норми хлібоздавання по областях. Для Дніпропетровської області вона становила 700 тис.пудів [4, с. 287].

Посуха загостила й проблему кормів, що негайно відбилося на тваринництві. Почався падіж худоби. Колгоспникам дозволили здавати худобу на забій за позаплановими нормами. У деяких районах Дніпропетровської області план здачі м'яса був удвічі перевиконаний. Як наслідок, у протоколі №3 загальних зборів колгоспу «Комсомол» Павлоградсько-Хуторської №2 сільради Павлоградського району вказано: «Подальший розвиток тваринництва у колгоспі, великої рогатої худоби, вівців і т. д, а також утримання великої рогатої худоби особистого користування колгоспників може виявитися у скрутному стані» [20]. У поясненні до звіту про захворюваність та смертність тварин та роботу ветеринарної мережі Дніпропетровського району за 1946 рік зазначається, що падіж коней у 1945 р. складав 5,3% від усього поголів'я, а в 1946 – 15,8%. Основною причиною зменшення поголів'я коней вважалося вживання ними грубих кормів, що були погано виготовлені, та використання на сільгоспроботах [21,с. 118]. Станом на 1 листопада нестача грубих кормів складала найбільшу кількість у П'ятихатському районі – 106 998 центнерів, а найнижчою була в Перещепинському районі – 7 261 центнер. Загалом по області вона складала 652 468 центнерів [21, с. 43]. Станом на 1 січня 1947 року в колгоспах відбувалося зменшення (так званий «відхід») кінського поголів'я – 11% від загальної кількості. Особливо великий падіж коней мав місце в грудні 1947 року. Пало 1 125 голів[21,с. 1]. Станом на 1 жовтня 1947 року нестача до державного плану розвитку поголів'я великої рогатої худоби складала 76,3%, свиней – 42,5%, овець – 86,5%[22].

27 вересня 1946 року було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про економію у витрачанні хліба». Відповідно до цієї постанови скорочувалася видача борошна, круп, зерна. Так само скорочувалася й кількість осіб, що мали забезпечуватися пайковим хлібом у сільській місцевості. Загалом на 1/3 було скорочено контингент населення, що отримував хлібні пайки в селах і містах [4, с. 72]. Це ще більше ускладнило становище з харчуванням. Дніпропетровська область була серед тих регіонів, де централізоване постачання за хлібними картками було значно зменшено. За даними «Відомості скорочення контингенту непрацюючих дорослих утриманців і зменшення видачі хлібних карточок в містах внаслідок упорядкування карткової системи» у Дніпропетровській області за вересень-жовтень 1946 р. кількість утриманців було скорочено на 87,7 тис. осіб. Крім того, було скорочено норму забезпечення хлібом для 208,7 тис. осіб утриманців та 291,1 тис. дітей [4, с. 76-78]. Кожного місяця райвиконкомом ухвалювалися рішення щодо норм хліба. На вересень 1946 р. Верхньодніпровська районна рада встановила такі норми: «утриманці і діти – 150 г в день; робочі – 9 кг в місяць; службовці - 5,4 кг в місяць... Всіх працездатних утриманців сільської місцевості зняти з забезпечення хлібом» [17, с. 55]. В 1946 р. деякі колгоспники отримували зовсім малу кількість хліба на відпрацьовані трудовні. « Так, із 1681 колгоспу області видано на трудові: у 20 колгоспах по 50 г; 117- від 50 до 100 г; 486- від 100-200 г; 665- від 200 до 400 г. Таким чином, в 1288 колгоспах області колгоспникам видано за 7-8 місяців таку кількість хліба на трудові, що не забезпечує їх прожиткового мінімуму» зазначається в доповідній записці Дніпропетровського обкому партії М Хрущову від 25 грудня 1946 р. [4, с. 145-146]. Тоді ж повідомляють, що найбільш постраждалими від засухи є Котовський, П'ятихатський, Дніпропетровський, Широківський, Павлоградський, Щорсівський, Юріївський і Покровський райони і в них мають місце у людей голодні набряки і дистрофія [4, с. 145].

Отже, сильна посуха, завищені планові показники, політика вилучення зерна і продовольства в колгоспах, призвели до погіршення економічного стану в області. Початок четвертої п'ятирічки, п'ятиденні плани здачі зерна 1946 р., щоденні норми здачі зерна 1947 р. були обтяжливими для Дніпропетровської області і не могли бути виконаними. Так само було необґрунтовано визначено норми постачання овочів для міст Москва та Ленінград. Прийняте 5 вересня 1947 року рішення про додаткове вивезення за межі України 267 тис.т.зерна і визначення загального вивозу зерна за межі України у розмірі 1 млн т. зерна ситуацію лише загострило і вплинуло на життя людей [4,с. 273].

2.2. Наслідки політики хлібозаготівлі 1946-1947 рр. для населення Дніпропетровської області

Сильна посуха в поєднанні з вичищенням кишень і комор колгоспників призвели до того, що в Україні почався голод. Дніпропетровщина не стала винятком. В грудні 1946 р. фіксуються факти поширення дистрофії серед робітників заводів м.Дніпра та смертних випадків [4,с. 149]. 8 січня Міністерство держбезпеки УРСР направило МДБ СРСР повідомлення про захворюваність на дистрофію і смертність серед робітників і колгоспників Дніпропетровської області. Керівництво дніпропетровських заводів, знаючи про існування робітників, які хворіли на дистрофію, не вживало заходів щодо надання їм допомоги. В Петриківському та Петропавлівському районах області взято на облік 1500 сімей, які потребували термінової допомоги хлібом [4,с. 157-160]. В колгоспі "Червона преса" Дніпропетровської обл. на початку січня 1947 р. захворіли на дистрофію 40 сімей, 26 грудня 1946 р. до голови цього колгоспу з'явилися 10 колгоспниць: П.А.Берестова, А.Р.Гордієнко, В.Л.Прокопенко та ін. з вимогою надати допомогу хлібом, заявляючи, що їхні сім'ї пухнуть з голоду. Через відсутність у колгоспі хліба в допомозі їм було відмовлено.

Сім'я колгоспника Головка з 7 осіб — двох дорослих і п'ятьох дітей, опухла. Сам Головка від виснаження помер, двоє його дітей були відправлені до лікарні. В Любимівській сільраді Дніпропетровської області з 39, що потребує сімей 23 - удови, чоловіки яких загинули на фронті, 6 сімей демобілізованих з Радянської армії, 2 - інваліди війни, 3 сім'ї військовослужбовців. Сім'я члена колгоспу "1 травня" Матвєєва, з 6 осіб та військовослужбовця Родина, з 5 осіб, через повне виснаження, відправлені до лікарні [5, с. 190]. У більшості це були вдови і діти загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни. Так, серед голодуючих колгоспу ім.Куйбишева Широківського р-ну Дніпропетровської обл. були Д.Скирко, демобілізований з лав Радянської армії, батько 5 дітей, який виробив 412 трудоднів, М.Швець — вдова загиблого на фронті, мати 3 дітей, яка виробила 274 трудодні, У.Мамот — мати 3 дітей, вдова загиблого фронтовика, яка виробила 221 трудодень, А.Лагода — інвалід війни, який виробив 575 трудоднів, багато інших [5,с. 182]. 10 лютого Дніпропетровський обласний відділ охорони здоров'я направив доповідну записку облвиконкому і обкому КП(б)У про факти захворювання на дистрофію серед населення області. На початок лютого у 22 містах і районах зареєстровано 6476 хворих, з них дорослих - 4434, дітей - 2342. Госпіталізовано 887 осіб [4,с. 175].

Внаслідок неможливості госпіталізації більшості хворих катастрофічна ситуація склалася в багатьох районах, особливо у містах Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Павлограді, Нікополі тощо. Існували випадки, коли госпіталізація хворих на дистрофію, особливо у сільських районах, не мала позитивних наслідків, оскільки в лікарнях не було хліба і продуктів харчування [4, с. 176], в Сталінському, Солонянському, Синельниківському, П'ятихатському районах госпіталізація хворих на дистрофію не проводилася, а в Покровському і Широківському районах лікарні згорнули свою роботу і не приймали важкохворих на дистрофію через відсутність палива [4, с. 211].

В документах 1946, 1947 років голодуючих називають «люди, які впали в крайню нужду»[38;39].

Обласні та районні керівники розуміли, що виконання планів хлібозаготівель призведе до масового голодування населення, а невиконання – до звинувачення у «ворожості», «шкідництві», партійному та кримінальному переслідуванні тощо. Але вони розраховували, що держава надасть можливість в умовах масового голоду отримати продовольчу допомогу. Так, в доповідній записці Дніпропетровського обкому партії та облвиконкому голові ради міністрів М.С.Хрущову та секретарю ЦК КП(б)У Д.С.Коротченку про збільшення випадків голодування, зазначалося, що всі міри, які приймаються в області з надання допомоги тим, хто потребує хліба «не забезпечують ліквідації ситуації, що склалася» і просять «надати допомогу, виділити для колгоспів області продовольчу позику у розмірі 5 тис. тонн» [4,с. 145-146]. Про те, що позики таки надавалися, хоч і мізерно, свідчить створення місць громадського харчування. 20 лютого 1947 р. Царичанський райком партії повідомляє, що отримав 250 ц продовольчої позики і організував в 59 з 64 нужденних колгоспах їдальні для надання допомоги колгоспникам: один раз в день гаряча їжа з розрахунку не більше 100 г на людину. Загальна цифра тих, хто потребує допомоги зазначалася 6 650 осіб, з яких старики - 1022 осіб, діти -3807 осіб, працездатні -1826 осіб [4,с. 185-186]. У Новомосковському районі станом на 5 березня було відкрито 50 колгоспних їдалень в яких реалізувалися 1500 ц продовольчої позики на три місяці. Тут видавали навіть по 100-150 гр. хліба нужденним. Особливо складна ситуація була в селах Орловщина, Пісчанка, Кулебівка[4,с. 200].

18 березня 1947 р. інформатор Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) відмітив збільшення захворюваності на дистрофію колгоспників Української РСР. В Дніпропетровській області з першої декади лютого до першої декади березня кількість хворих зросла з 20 тис. до 42 тис.

осіб [4,с. 210], на 1 червня 1947 р.- 52767 осіб, а вже на 20 червня 1947 р. складала 82759 осіб, а госпіталізовано було лише 32550 осіб. 2266 осіб померли [4,с. 247].

Лише за двадцять днів червня захворіло 5510 осіб.

25 травня 1947 р. Васильківський райвиконком доповідав Дніпропетровському облвиконкому про тяжке продовольче становище в районі і зазначав, що «У Васильківському районі прополочні роботи у розпалі... Зараз майже у всіх колгоспах району прополка зернових культур відстає, тому що відсутнє продовольство в колгоспах. Колгоспники і колгоспниці в масовому порядку припинили вихід на прополочні і польові роботи. Як відомо, прополочні роботи потребують напруги в праці. А люди слабкі, потребують посиленого харчування. Але колгосп не мають можливості забезпечити працюючих людей хоча б одноразовим харчуванням. Таке положення приводить до масового захворювання дистрофією і збільшення випадків смертності. Так, наприклад, за даними райздраввідділу, станом на 20 березня 1947 року захворівших на дистрофію було 3898 осіб. А на сьогодні число їх перевищує 5 тисяч осіб, кількість смертельних випадків понад 500. Особливо складна ситуація у великих населених пунктах Мало-Михайлівка, Олександрівка, Павлівка, Чаплино, Васильків, Просняне» [4,с. 238].

За даними обласного відділу охорони здоров'я найбільший рівень смертності був у Томаківському, Верхньодніпровському, Дніпропетровському (Пригородному) та Криничанському районах. Значно зросла смертність по містах Дніпропетровську та Дніпродзержинську. Найвища смертність припадає на I півріччя 1946 року та 1947 рік [23]. Основна кількість людей помирили «від дистрофії» – 23,7%. У 1947 році різко зріс рівень захворюваності на інфекційні хвороби: черевний та висипний тиф, кір, дизентерію, токсичну диспепсію. Черевний тиф у 1947 році виріс на 78,6% по області, в тому числі у містах на 92,6%. Висипний тиф

зріс на 275%, у містах – на 428%; дизентерія – на 321,7%, у містах – на 312,2%; токсична диспепсія – на 335,2 %, у містах – на 319%. У містах смертність дещо вища, ніж у районах. «Це пояснюється великим притоком в міські лікарняні установи з районів хворих на дистрофію та інш., а також великою кількістю безпритульних, що переповнюють лікарні та залишаються без медичної допомоги» [23]. Серед причин збільшення смертності названо: «дистрофія, запалення легень, токсична диспепсія, дизентерія та гострі гастроентероколіти». Зростання захворюваності на дизентерію та токсичну диспепсію лікарі пояснювали «спекотним, сухим літом та більш точною діагностикою» [24,с. 6]. Дитяча смертність у 1946 році по Дніпропетровській області складала 81,8% від захворілих у віці до двох років [24,4]. Облздороввідділ доповідав в обком КП(б)У: «Аналізуючи дитячу смертність за 1946 рік, необхідно зазначити, що... більшість дітей — підкидні в стані дистрофії чи іншого ступеня» [24,с. 18].

Сподіваючись зберегти життя дітей, батьки залишали їх на станціях, у людних місцях. В доповідній записці від 10 лютого 1947 р. обласний відділ охорони здоров'я інформував, що на вузлових станціях П'ятихатки і Синельниково склалося нестерпне становище. На станції П'ятихатки зібралося до 200 осіб, з яких більшість діти [4, с. 176]. Гостро постало питання щодо мережі дитячих будинків. За доповідною запискою Новомосковського райкому, станом на 5 березня 1947 р. в ряді сіл частина батьків залишила своїх дітей і подалася невідомо куди, а «...в колгоспах стихійно створилися дитячі будинки: в колгоспі «Дніпрельстан», де нараховується 47 дітей, в колгоспі «Комунар»- 50 дітей, в «Прогресі»-26 дітей і в інших колгоспах» [4,с. 200]. Начальник управління дитячих будинків Міністерства освіти УРСР звітував: «На 15 травня 1947 року в області працюють 42 дитячі будинки та 4 групи при дитячих садках. В них дітей 9321, хоча вони розраховані на 9 тис. чол. Потрібно додатково організувати 6 дитячих будинків на 1150 місць, оскільки приплив дітей-сиріт

продовжується» [25, с. 7]. Тільки за жовтень-грудень 1946 р. у дитячі будинки області прийняли понад 1200 дітей [4,с. 146].

У Будинки дитини системи охорони здоров'я «у першому кварталі 1947 року прийнято 1321 дитина, замість 300 по бюджету» [25, с. 9]. У таких районах як Царичанський, Юр'ївський, Магдалинівський дитячі будинки відсутні. Робота по розшуку батьків не налагоджена. [25,с. 10]. У звітах про за наказом Міністерства охорони здоров'я на період проведення сільгоспробіт у 1947 році почали створювати сезонні сільськогосподарські ясла, але вони не мали спеціальних харчових фондів та фінансування. У липні 1947 року прийнято рішення виконкому Дніпропетровської обласної ради «...організувати одноразове посилене харчування на 2- місяці для 12.000 дітей з поділом по районах, відповідно до списку» [40]. Порівняно з 1946 роком смертність у 1947 році зросла по області на 18368 осіб. Таким чином, у зв'язку із високою смертністю за першу половину 1947 року фіксувався не приріст населення, а його природний спад загальною кількістю 7847 осіб [27, с. 75]. За 1947 рік у Криворізькому районі кількість дворів зменшилась на 78. Більшість сімей вибули на виробництво та залізничний транспорт [28, с. 20]. У Котовському районі кількість дворів зменшилась на 51 [28, с. 14], у Верхньодніпровському районі – на 204 [28, с. 7], в Нікопольському районі – на 317 дворів [28, с. 30]. За постановою Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо відновлення підприємств металургійної промисловості» кожен райвиконком був зобов'язаний направити 130 колгоспників для роботи в будівельних організаціях [35], що ще більше знесилювало колгоспи, в яких не вистачало робочих рук. Починаючи з серпня 1947 року, смертність потроху почала зменшуватися, «особливо від дистрофії – 456 випадків проти 1083 у липні» [27,с. 90].

Голод і зростання смертності поряд вплинули на психологічний стан людей. За даними МДБ УРСР з 11 січні по 1 лютого 1947 р. в області зафіксовано два випадки вживання в їжу трупів: один споживання трупів

собак, інший – вбивство своєї родини шляхом отруєння [4, с. 194]. 6 лютого 1947 МДБ УРСР повідомляло МДБ СРСР про випадок канібалізму та трупоїдства у Синельниківському районі Дніпропетровської області [4, с. 188], 13 березня — в Щорсівському районі [4, с. 205], 25 березня — в Петропавлівському районі та станції Нижньодніпровськ [4, с. 216]. На 15 квітня 1947 область вийшла на друге місце (після Ізмаїльської) за кількістю таких випадків: по області їх зафіксовано 13 (з'єдених трупів 18, кількість заарештованих 7 осіб) [4, с. 229]. У червні додалися ще три факти [4, с. 299].

Негативним наслідком сприяли і обмеження, запроваджені владою. 22 листопада 1946 року Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) видали таємну директиву з вимогою посилення хлібозаготівель і покарання за приховування хліба. Було відновлено дію Закону, який у 30-х роках отримав в народі назву «Про 5 колосків». 4 червня 1947 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Згідно з цим указом збирання колосків передбачало кримінальну відповідальність від 7 до 10 років. Протягом 3 місяців у суди було направлено понад 10 тис. справ, в тому числі й на підлітків.

Після стабілізації ситуації на селі, 21 лютого 1948 року Президія Верховної Ради СРСР видала указ, відповідно до якого кожного, хто не виробив встановленого мінімуму трудоднів, можна було виселяти за межі України. Була також передбачена кримінальна відповідальність за невироблену мінімальну кількість трудоднів. В 1948 році по області членами колгоспів було винесено 823 громадських вироки (84% над жінками) в яких зазначалося, що «користуючись пільгами членів колгоспу, злісно ухилялася від чесної праці в колгоспі, не виробляє встановлених трудоднів (далі зазначається кількість відпрацьованих трудоднів в 1946, 1947 роках). Веде антисоціальний, паразитичний спосіб життя і своїм перебуванням в колгоспі підриває добробут колгоспу і колгоспників». Мірою покарання було

визначено виселення за межі УРСР. За свідченнями ешелонних списків спецпереселенців, з таких осіб було сформовано чотири ешелони, місцем призначення яких значилися Тюмень чи Іркутська область, м. Бодайбо, «Лензолото», с. Абакан Красноярської залізниці, трест "Мінусінськзолото". Лише ешелоном від 26.04.1948р. було вивезено з області 398 осіб. Протоколи рішень виконкомів за підсумками прокурорських перевірок на звернення вигнанців містять інформацію, що фактично виселеними були жінки, які хворіли, мали на утриманні багато дітей, старих чи інвалідів, були вагітними чи самі були інвалідами, а тому фізично виробити норми трудоднів не могли, і мають право повернення назад до колгоспів [29-32].

Отже, хлібозаготівельна політика держави привела до соціальної катастрофи. Відповідно до даних медичних закладів, органів соцзахисту, хворіли й голодували в першу чергу сім'ї загиблих воїнів, непрацездатні самотні люди похилого віку, багатосімейні, у яких або відсутній глава сім'ї, або він непрацездатний внаслідок інвалідності, переселенці з Польщі та репатрійовані. У зв'язку з тим, що продовольчі запаси у сільського населення були відсутні, різко зросла захворюваність і помітно збільшився приплив людей із сільської місцевості до міст.

2.3. Висвітлення подій колгоспного життя 1946-1947 рр. в обласній газеті «Зоря»

Перед керівниками партійно-державних органів Дніпропетровської області стояло подвійне завдання. По-перше, повністю виконати завищені плани хлібозаготівель, по-друге, не допустити втрати виробничих потужностей сільського господарства та масової загибелі населення. Вони прекрасно розуміли наслідки невиконання наказів центральної влади, а тому більшість вважала доцільними та правильними кроки політбюро ЦК ВКП(б)–ЦК КП(б)У та урядів СРСР-УРСР в умовах післявоєнної розрухи та стихійного лиха, займаючи «державницьку» позицію. Так, в основній обласній газеті «Зоря» чітко прослідковувалася політика керівництва —

здати зерно державі навіть якщо це складно. Влада не визнавала факту державного пограбування села. Причинами складної ситуації визначалися розкрадання зерна, саботаж, недиференційоване управління, лінощі та дармоїдство. Аналізуючи видання обласної газети «Зоря» за 1946 та 1947 роки можна у кожному випуску побачити три види дописів: перші – це тематичні, відповідно до провідного гасла, в яких вказується на порушення, які гальмують чи зривають плани хлібозаготівлі; другі – це заклики до соціалістичних змагань та рівняння на передовиків; треті – це директивні документи та оспівування ролі партії та товариша Сталіна у питаннях розбудови сільського господарства. У жодному номері не виявлено статті про голодування людей. А єдиний допис про відсутність хліба у шкільній їдальні та відмова харчувати учнів поданий у формі фейлейтона. Натомість постійно наголошується, що перша заповідь колгоспника – здати зерно державі.

Так у статті «У П'ятихатському районі порушують закон про хлібозаготівлі» (додаток Г) зазначається, що зрив здачі хліба державі через неправильно організований вивіз зерна. Тож головне гасло «Використати на хлібовозці весь наявний транспорт-автомашини, безтарки, ручні візки». Пояснення голів колгоспів чи артілей про наявність лише однієї безтарки, відсутність запчастин до автомобіля вважаються саботажом і наголошується, на низькому використанні живої тягової сили для вивезення зерна.

У номері від 24 липня основним гаслом є «Зібрати увесь врожай до колоска»: статті «Не припускати втрат врожаю», «Зернина пуд зберігає», У статті «Виконуючи першу заповідь» зазначається, що передовиками є Солонянські артілі «Дніпровський»- виконала річний план хлібозаготівлі на 32%, «Сніп» на 30%, імені Чкалова -25% і отримали перші хліб на трудодні. Проте тут же зазначаються факти порушення обліку на вагових, де записуються завищені показники здачі, а тому держава змушена підіймати норми, щоб отримати план;

У серпневих номерах основними гаслами є: «Заскиртуй увесь хліб» - у статтях «Хліб-державі», «А зерно гине на токах» піддаються критиці керівники, які вирішили спершу створити запаси зерна для сівби, а вже потім здавати залишки державі, та уповноважені Міністерства закупівель, які «не встановили контролю над здачею хліба державі з присадибних ділянок колгоспників»; «Всі засоби молотби-на круглодобову роботу» - у статтях «Посилити темпи молотби і хлібоздавання», «Зволікається час, втрачається зерно», «Злочинно гальмують хлібовозку» та інших піддаються критиці керівники колгоспів де молотба і відвантаження відбувається вручну, та керівники на сортувальних станціях, де завантаження вагонів відбувається вручну «На станції Ульяновка мали завантажити 21 вагон за 4 години, а вантажили півтора дня» [41]; «В строк і відмінно посіяти озимину»: у статтях «Перший день сівби зірвано», «Зволікають підготовку до сівби», «Незрозумілий спокій», «На полі мало орачів» та інших зазначається, що площі для посівних культур мають бути значно збільшені і піддаються критиці ті керівники колгоспів, які не змогли організувати оранку без використання техніки - «У Петриківському районі на оранці щодня повинно працювати не менше 3000 корів колгоспів і колгоспників, а їх працює не більше 260» [44];

В статтях «Антидержавна практика продовжується», «Рішуче покращити керівництво хлібозаготівлями», «Помилки повторюються» йде активна критика керівників райкомів партії П'ятихатського, Васильківського, Межівського, Нікопольського, Широківського, Синельниківського, Павлоградського районів які підтримали згортання хлібозаготівель у колгоспах через вивіз всього зерна, яке підлягає здачі державі та «погано здійснюють свої зобов'язання по зернопостачання з присадибних ділянок колгоспників...»

Отже, у статтях чітко прослідковується перекладання відповідальності за незадовільну ситуацію у сільському господарстві на керівників райрад,

колгоспів, артілей та вторинність ситуації на місцях перед необхідністю виконання плану за будь-яку ціну.

З лютого 1946 року більшість статей присвячено організації підсобних господарств, вирощуванню овочів і картоплі: «Створимо навколо промислових міст області картопляно-овочеві бази», «Відродити і розширити зрошувальні городи», «Виростимо високий врожай овочів і картоплі». У більшості зазначається, що відповідно до постанови Ради міністрів УРСР від 16 січня 1947 року кожний колгосп повинен посадити ростками не менше 1 гектара картоплі при загальній площі посіву цієї культури до 15 гектарів і не менше 2 гектарів при загальній площі посіву, що перевищує 15 гектарів. Щоб поповнити насінні фонди, необхідно посилити заготівлю верхівок, в кожному господарстві не повинно бути жодного двору, де б не заготовили верхівок не менше 30 кілограмів. Заготівлю верхівок слід широко запровадити також в їдальнях та ресторанах промислових центрів області Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Кривого Рога та інших. Цю роботу також мають проводити торгівельні організації і відділи робітничого постачання підприємств. Картопля має стати основним овочем для постачання до Ленінграда.

Статті «Механічне зрошування полів», «Розширити зрошувальні городи» акцент роблять на тому, що до війни в Дніпропетровській області колгоспи зрошували до 11 тисяч гектарів посівів городніх культур. А на 1947 р. особливо відставали в цьому питанні райони Широківський, Дніпропетровський, Криничанський, Криворізький, Васильківський, які відновили площу зрошувальних ділянок на одну третину і навіть менше. «Підрахунки доводять, що на неполивній ділянці на кожний гектар витрачається в середньому по 192 трудовні, а на поливній – 217. Тим часом з поливних ділянок на один трудовдень виходить продукції до 110 кілограмів, а з неполивних – лише 40». Тож завданням визначалося збільшення зрошувальних площ.

У статтях «Сталін-творець нашого щастя», «Демократичні основи управління колгоспами», «За нові успіхи колгоспного ладу», «Про укладання договору МТС з колгоспами в 1947 році», «Республіканська нарада передовиків сільського господарства України» оспівується радянська система управління сільським господарством та перспективи розвитку галузі.

Статті-заклики до соціалістичних змагань «Організуємо Всесоюзне соціалістичне змагання за зразкову підготовку до весняної сівби», «Рівнятися на передовиків», «У перших рядах змагання», «Стахановці водії машин», «Змагання триває», «За прикладом комсомольців «Червоного переможця» подають приклади успіхів певних бригад чи артілей.

Тож комуністична пропаганда використовувала приклади передовиків – голів колгоспів, ланкових, доярок, молодіжних бригад. Найчастіше у газеті йде мова про Марка Остаповича Озерного з колгоспу «Червоний партизан» Лихівського району, лауреата Сталінської премії, депутата Верховної ради УРСР, передовика, ініціатора соцзмагань і закликів поповнювати з власних запасів насінний фонд колгоспів. Згадуються також передова ланки Софія Гальченко колгоспу «Перше травня» Котовського району; Надія Дем'янівна Кошик, бригадира ланки, Героя Соціалістичної праці, Ганна Парьоха, ланкова, майстер високого врожаю люцерни, ланкову Марію Плохою, з колгоспу Чкалова Новомосковського району, яка зібрала по 170 ц. картоплі з 2 га. На заклик Марка Озерного, колгоспи Веселівської сільради Криворізького району здали 120 пудів зерна з власних запасів колгоспників, колгосп артілі ім. Петровського Нікопольського району здав 12 пудів зерно-бобових культур,

Також, в газетах знаходимо інформацію про посилення політмасової роботи. Наприклад, Дніпродзержинським міськкомом КП(б)У було виділено 110 доповідачів для пропагандистської роботи в колгоспах, радгоспах та МТС Криничанського, Щорського, Лихівського та Верхньодніпровського

районів. Проте ці зусилля були марними. Зібрати людей було дуже складно. У таких колгоспах, як: «Карла Маркса» Ганнівської сільради, «Більшовик» Калужинської сільради, «Нове життя» Мишурин-Різької сільради на збори прийшли 15-20 осіб. У 3-х колгоспах Верхньодніпровського району збори були взагалі зірвані [33]. Надійним помічником партії був комсомол. У газеті «Зоря» публікувалися заклики для комсомольських бригад колгоспів, радгоспів, МТС. У Дніпропетровській області було створено в 1946 році 528 «ланок високої врожайності», а в 1947 році їх було вже 1445 [34]. Оскільки факт голоду офіційно не визнавався, це дозволяло владі нехтувати необхідністю продовольчої допомоги. «Наверх» повідомлення про голод направлялися тільки тоді, коли цей факт приховати було неможливо. З місць надходили численні прохання про продовольчу позику. У спогадах жительки колгоспу імені Тельмана Томаківського району Дніпропетровської області зазначається, що: "Голод 1946-1947 рр., як і голодомор 1932-1933 рр., було зроблено штучно. Весь хліб вивозили. А по хатах ходили активісти і забирали запаси, 204 в кого які були. Розбивали груби, шукали хліб у горщиках для квітів, забирали все. А людям залишалися бур'ян та миші" [5,с. 205]. У серпні 1946 року кожен райвиконком області видав постанови «Про заборону колгоспам, колгоспникам та індивідуальним господарствам продажу та обміну зерна, борошна, печеного хліба до виконання плану здачі зерна державі з врожаю 1946 року». Були створені загони уповноважених із питань хлібозаготівлі, які намагалися впливати на селян ідеологічно, а іноді вдавалися й до фізичної розправи.

Влада переслідувала тих, хто розповідав про голод, а тих, хто поширював інформацію, називали «провокаторами», які дискредитують радянську владу чи залишками ворожих елементів [37]. У спецповідомленнях МДБ УРСР ЦК КП(б)У зафіксовано перехоплені листи, що жителі Дніпропетровщини писали своїм рідним про засуху і голод: 28.08.1946 житель Амур-Домівки повідомляє своїм рідним у Канаду, що «...У нас в

Україні у цьому році буде страшенний год. Дощів немає, страшна засуха, спека 50 градусів. Хліб весь згорів, тільки одна надія на картоплю, але якщо ще не піде дощ, то і картоплі не буде» [4,с. 55]. Ще один лист 3.11.1947 від дніпропетровчанка родичам у Польщі містить «Нам дуже важко жити. Буханка хліба - 150 рублів. Раз в день поїси — і слава Богу, а то і того не бачиш» [4,с. 193]. Але попри все, селяни мали сплачувати податки. "Йде зима, а в нас топить нічим, їсти теж нічого. Сільрада податки тягне, і не знаємо, як бути. Взуття й одягу також немає, купувати нема за що...", - писав Полюк з с. Западинців Красилівського району Дніпропетровської області М. Полюку на адресу п/п 93573 ст. Тосово Ленінградської області [5,с. 176]. Усі листи подібного змісту вилучалися і відправлялися в УМДБ для оперативного реагування.

Отже, фактично у кожній газеті можна знайти статтю з критикою керівників, які не зайняли жорсткої позиції в питанні заготівель за гнилий лібералізм, потурання саботажникам хлібоздавання. Взагалі з публікацій у газеті того часу можна зробити висновок про величезну напругу, в якій проходили заготівлі 1946 року. Причому, чим очевидніше вставав той факт, що область не зможе виконати поставлене перед нею завдання, тим різкішим і загрозливішим ставав тон публікацій.

РОЗДІЛ 3. ГОЛОД 1946-1947 РР У ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

3.1. Спогади людей, які пережили голод 1946-1947 рр.

Вивчення питання голоду 1946-1947 років у пам'яті українців відбувалося на основі інтерв'ювання мешканців міста Жовті Води та навколишніх сіл Володимирівка, Зелена, Мар'янівка, Дмитрівка та Червона Кам'янка. Всього було опитано 12 осіб, але 5 осіб погодилися на повне інтерв'ю, 7 осіб назвали себе та обмежилися найбільш коротким спогадом. Вік опитаних коливається від 96 до 83 років. Усі опитані одностайно згадують, що була неймовірна спека. Тож можна зробити висновок, що голод був викликаний засухою: «Хоч я була дитиною, але добре пам'ятаю, що коли настала осінь, треба було вибирати картоплю. Батьки вже знали, що урожаю не буде, але ми цього ще не розуміли. І батьки просто перекопали огород, і тоді я зрозуміла, що починається голод»; «Земля була така гаряча, що неможливо було бігати босими, а взуття у нас не було. Його берегли у школу. Тож робили щось на зразок лаптів».

Усі опитуванні розповідали, як вони їли усе, що могло здатися їстівним, наприклад Вовкозуб Мая розповідала: «їли лободу — це трава кучерява, спориш, козельці і спичаки — молодий очерет, виривали і їли його, він таки солодкий», Онищенко Валентина згадувала, що «найчастіше не чекали коли дозріють якісь овочі або фрукти, а просто зривали. Наприклад кавуни проварювали і їли.... брали цукровий буряк і квасили... А якщо знайдемо десь квасолю, то це було як свято. Наваримо квасоляного супу, тоді він здавався таким смачним», Деревянчук Лідія зазначала: «коли не було зерна і муки, то брали качан без кукурудзи, ми його називали голий, терли об терку, тоді летіла шолуха, і чухрали листя з берестка. Перетирали це усе на порошок, потім замішували щось схоже на тісто і жарили оладки, які їли замість хліба», Петренко Раїса пригадувала, «ми, діти, їли усе... весною було легше. Дуже смачні були козельки, молоде стебло було солоденьким. Ще їли

пасльон. Пам'ятаю, що хоч поряд села був ліс, по гриби ніхто не ходив, бо багато через них мерли і раніше. Ще пам'ятаю робили затірку, це така каша»

Приходько Юлії розповідала: «У нас вродили лише буряки і кукурудза. Цукровий буряк ми запікали, замість солодоців. А столовий буряк чистили, на кусочки різали, заливали водою і робили квас. І цей квас використовували, замість кислоти для борщу. У борщі був покритий буряк і більше нічого». Люди шукали усе, що в них було, щоб спасти себе і свою родину: «Далі люди з горищ почали діставати шкури, які залишалися після забою свійських тварин. Потім цю шкуру чистили, розмочували і варили з цього холодець».

Було помічено один спільні факти у всіх опитуваннях, що люди виживали завдяки корові, яка їх спасла і ловили ховрашків або сусликів, їх називають по різному, та готували їх «... ми ходили по степах і виливали ховрашків. У них були вертикальні нори, в них заливали воду і вони спливали до гори, а вони на полі вирости, тому були такі жирненькі». Але на жаль у зв'язку з тим, що люди були вимушені їсти усе підряд було дуже багато випадків, коли люди труїлися Деревянчук Лідія говорила: «Сусідка одного разу назбирала жолудів, натовкла і на пекла оладків. І на наступний день виявилося, що діти цієї сусідки отруїлися цими оладками». Схожа ситуація була і в Онищенко Валентини «взяла полова і цвілу акацію і на пекла маторжеників, то ми з братом як наїлися, то мало не померли через отруєння», Раїса Петренко свідчила, що «особливо їсти постійно хотіли хлопці. У сусідки були двійнята, то вони такі голодні були, що нарвали вовчих ягід і наїлися. А потім померли»

3.2. Стратегії виживання (за спогадами очевидців)

В таких складних умовах кожен виживав, як міг. У багатьох селах був ринок, де можна було щось купити або обміняти речі «Ми ходили в сусідні села, щоб обміняти одяг на якусь їжу, бо в нашому навіть не було у кого

обмінювати», «У нашому селі був базар, у людей були зроблені спеціальні полицьки. Там можна було купити корову, взуття, різну їжу. Людям які працювали у колгоспах їм просто записували трудовні, грошей не давали, якщо тобі треба було щось, то колгосп виписував, і натурою люди отримували». Також люди були вимушені красти на роботі, щоб прогодувати своїх дітей: «Вночі мама сторожувала біля коней, а їм їсти дають, то вона могла вночі накрасти трішки половки, і принести додому, щоб нашу корову погодувати. Внаслідок неї ми тільки і вижили», «Коли прийшла весна колгосп готував зерно на посів, а мою старшу сестру взяли агрономом. Вона ховала зерно і хоча б стаканчик приносила додому. У нас була залізна драчка, у якій ми мололи це зерно».

Також були випадки, коли батьки залишали своїх дітей на станціях в надії, що їх хтось забере і врятує від голодної смерті. Ці ситуації відобразилися у пам'яті дітей на все життя. Але найжахливіша ситуація відбулася в селі Корсунівка, а саме випадок канібалізму «Через голод багато людей сходили з розуму. Була така ситуація, у нас в селі жили баба і дід з онучкою, і зайшов до них Коля, теж жив у цьому селі, то він звідти не вийшов. Вони його з'їли, і після цієї трагедії люди боялися один одного».

Не дивлячись на складну ситуацію у селах було харчування для дітей в дитячих садках, хоча б мінімальне «В дитячих садках іноді давали дітям трішки їсти, але це харчування було не регулярним», «Також від голоду нас спасло, те що я ж ходила у дитячий садок, а там годувати і часто залишали мою старшу сестру, на п'ять років, щоб її теж нагодувати». У школах було по-різному: «А от в школі не годували. Під час голоду в селі було місце де дітей від 10 до 17 років годували. Там давали по кусочку хліба і молоко»; «А в школу відправляли усіх, і менших старалися відправити, бо там давали кусок макухи і стакан окропу. Після війни і так голодно було, а тут ще й засуха. У класі сиділи 5 річні і 9 річні разом»

Через це скрутне становище багато людей хотіло виїхати із села в пошуках кращого життя, але не у всіх була така можливість «Деякі люди хотіли виїхати із села, але це було заборонено», «В селі ходили плітки, що до наших сусідів приїхали родичі, якщо не помиляюся з Миколаївської області». За свідченнями людей, в місті була ситуація не краща «вдень наша корова була на пасовищі. І завжди відправляли її доїти або мене, або мого молодшого брата. Через те, що там стояли люди з міста і приймали молоко, ми не мали право відмовитися, а ми з братом могли легко втекти через балку».

У дитячій пам'яті опитаних найбільше відбилися ті моменти, коли вони бачили опухлих людей, що ходили селом в пошуках хоч якоїсь їжі і як позбавлялися від тіл людей, які були на дорогах. «Були випадки, що на дорозі лежить, якийсь немоцний, а його беруть і не суть на кладовище, хоча він ще живий». І найжахливіше, що за кордоном про голод нічого не знали, бо після Другої світової війни українські воєнні відбували свою службу за кордоном і розповідали, що коли вони повернулися додому вони були в шоковому стані. Люди на станціях прямо залазили у вагони, щоб попросити їжу для порятунку себе і своїх сімей. Галетка Яків повернувся тоді з армії в Україну дивувався, що в Україні голод.

Отже, голод в селах був і усі рятувалися, як могли. І усі опитані говорять, що місцева влада ніяк не пояснювала причини голоду. Але на дослідженій території голод був відносно не сильний. Це пояснювалося близькістю промислових підприємств, куди можна було влаштуватися на роботу і отримувати якісь кошти.

ВИСНОВОК

Причиною голоду 1946-47 років стала сукупність факторів, серед яких страшна посуха, повоєнна розруха та відсутність чоловічих рук для обробки землі, припинення постачання продовольства із США в рамках ленд-лізу, а також – показове рішення Радянського Союзу відправляти зерно країнам Східної Європи, які теж постраждали від посухи, щоб довести світу переваги комунізму. Зима 1945 року видалася малосніжною, а літо спекотним. Середня урожайність зернових у колгоспах знизилася до 3,8 центнера з гектара, а у південних областях вона була лише 2,3-2,9 ц/га. Валовий збір усіх зернових в Українській РСР становив 531 млн пудів (майже 8,7 млн т), що втричі менше ніж у 1940 році, і був меншим навіть, ніж голодного 1921 року. Але за вказівкою влади було затверджено річний план здачі зерна державі з урожаю 1946 року у кількості 340 тис. пудів (5,6 тис. т). Для реалізації цього плану колгоспам ставляться нереальні завдання, економічно не підтвердженні та без врахування реальної соціальної ситуації на селі. Щоб виконати цей план, колгоспи починають збирати запаси із приватних селянських господарств. Часто зібране зерно мокло і псувалося на колгоспних токах, однак людям його не давали – на той час досі діяв сталінський «Закон про п'ять колосків», який загрожував таборами навіть дітям, які збирали зерно по стерні. Щоб вижити, люди їли лободу, цвіт акації, «калачики», козельки, сусліків... Можна було б мобілізувати усі наявні резерви, звернутися по термінову допомогу до громадськості, в т.ч. й зарубіжної, до міжнародних організацій. Станом на 1 лютого 1947 р. у держрезерві СРСР знаходилось 10 млн т хліба, на 1,9 млн т більше, ніж на той же час 1946 р. [5,с. 257]. Не допомогла і безповоротна допомога ЮНРРА, визначена у Вашингтоні 18 грудня 1945 р., яка надавалася Україні, але не як голодуючій, бо голоду офіційно не існувало, а як такої, що постраждала під час війни, продуктами і товарами на суму 189 млн доларів. З них Дніпропетровській області станом на 1.07.1947р. надійшло (в метро-тонах

брутто) 7046 м'ясних консерв, 3374 рибних консерв, 1606 жирів тваринних, 1434 сухого молока [4,с. 267], що було спрямовано в більшості у промислові центри.

Чисельність жертв масового голоду 1946–1947 рр. досі остаточно не встановлена. За різними даними, на 1 червня 1947 року в Україні нараховувалося 1 млн 74 тис. 314 дистрофіків, **загинули приблизно 1,5 млн мли українців**. Але наслідки голоду – це не лише кількість померлих. Смертність та хронічні хвороби були загострені голодом. Ці страшні роки відрізнялися масовим сирітством. Тривале голодування вбивало звичні людські почуття. Голод супроводжувався розладами психіки. Всього цього можна було уникнути, якби замість грабунку селян, радянське керівництво надало необхідну продовольчу допомогу, підтримало потерпілі області, приділило увагу відновленню сільського господарства.

Існує думка, що у промислових областях голоду не було. Проте, Дніпропетровська область не стала винятком. Голод охопив усі райони області. Особливо гостро Котовський, П'ятихатський, Дніпропетровський, Широківський, Павлоградський, Щорсівський, Юріївський і Покровський райони.

Вже йдуть з життя свідки тих подій, тож необхідно записувати спогади-свідчення людей, які самі пережили голодоморне лихо чи були свідками голодоморів, виявляти та вивчати документи місцевих архівів, поки це можливо і оприлюднювати результати, щоб унеможливити переписування історії в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література

1. Веселова О.М. До питання історіографії голоду 1946–1947 рр. в Україні-Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/pro/16/1/33.pdf>
2. Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006.–№6.–С.120.- Режимдоступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/6/5.pdf>
3. Веселова О. Голод 1946-1947 рр. в Україні й експорт сільгосппродукції в країни Центрально-Східної Європи // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2007. - 17. - С. 64-71. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2007_17_64
4. Голод в Україні 1946-1947. Документи і матеріали. Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1996. 376с. -Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/1609480/>
5. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / Упорядн. О.Веселова, В.Марочко, О.Мовчан – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Golod/G4.pdf>
6. Звіт ООН: Війна в Україні — серед причин, які підштовхують світ до голоду-Режим доступу: <https://www.holosameryky.com/a/zit-oon-vijna-v-ukraini-golod-u-sviti/6649167.html>
7. Кліматичні дані по Україні. **Середня місячна температура повітря по Україні**-Режимдоступу: <http://cgosreznevskyi.kyiv.ua/uk/diialnist/klimatolohichna/klimatychni-danni-po-ukraini>
- 8.Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. «Голод на Україні у 1946-1947рр.». – український історичний журнал, 1990 р., № 8, ст. 15 Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJ>

[RN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=journal_1990_8_14](#)

9. Марочко В. «Третій радянський»: Голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали / Редколегія: С. Кульчицький та ін. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.16.

10. Нікілев О.Ф. Оцінка вищим керівництвом ссрр стану українського повоєнного села як одна з передумов голоду 1946–1947 рр. в республіці (на прикладі Дніпропетровщини)// Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р.— ст.113-119-- Режим доступу: <http://history.org.ua/liberua/978-966-02-7025-1/978-966-02-7025-1.pdf>

11. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С.15–25-
Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12746/34-Shapoval.pdf?sequence=1/>

12. Україна в 40-80-х роках. Голод 1946-1947 рр., його причини, масштаби і наслідки. Демографічне становище. Рівень життя та побут населення у повоєнний час [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrhistory.com.ua>

13. Шаповал Ю. Голод 1946-1947 років в росії та в Україні: потреба порівняльного аналізу-Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12746/34-Shapoval.pdf?sequence=1/>

14. Швидкий В.П. Голод 1946-1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні // Український історичний журнал. – 2010. - № 1. - С. 142-164. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_1_142

ДЖЕРЕЛА

15. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-167, оп. 1, спр. 24, арк. 3;
16. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-19 оп. 5, спр. 99, арк. 65
17. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-167, оп. 1, спр. 300
18. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-4492, оп. 1, спр. 838
19. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-4492, оп. 1 дод., спр. 102, арк. 57
20. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-1558, оп. 2 доп., спр. 6, арк. 9
21. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-4492, оп. 1 дод., спр. 83
22. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-4492, оп. 1 дод., спр. 94, арк. 3
23. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-2493, оп. 2 дод., спр. 16, арк. 75, 77
24. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-2240, оп. 2, спр. 12, арк. 4,6,18
25. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-22, оп. 2.2, спр. 674, арк. 7,9,10
26. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-19, оп. 5, спр. 279, арк. 7-14

27. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-2493, оп. 2, спр. 16, арк. 75,90
28. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-4492, оп. 1, спр. 88, арк. 7,14,20,30
29. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-6483,оп. 1, спр. 37, арк. 321,322, 323,324,325,326, 327,328,333,334,
30. Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-6483,оп. 1, спр. 38,арк. 100,101,
- 31.Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-6483,оп. 1, спр. 34, арк. 31,32,33,34,43,44,105,106,128,129,191,192,228,229,375,376,404,405,430,431,46 8,469,510,
- 32.Державний архів Дніпропетровської області, ф.Р-6483,оп. 1, спр. 46, арк. 5,32-40,319
33. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-19, оп. 5, спр. 91, арк. 30
34. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-22, оп. 2, спр. 403, арк. 5, 15
35. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-65, оп. 1, спр. 120, арк. 56
36. Державний архів Дніпропетровської області, Ф.Р-4481, оп. 1, спр. 22, арк. 184.
37. Державний архів Дніпропетровської області, Боротьба з голодом. Особлива папка: Постанова Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 18 серпня 1947 року "Про факти антирадянських проявів ворожих елементів у період збирання урожаю і хлібозаготівлі в районах Дніпропетровської області

і стан боротьби з ними". – Режим доступу:
<https://old.archives.gov.ua/Sections/Vyprobuvannya/?75>

38. Державний архів Дніпропетровської області, Голод. Про факти бездушного відношення до людей, які впали в крайню нужду в Щорському, Петропавлівському районах і Амур-Нижньодніпровському районі м. Дніпропетровська (з особливої папки до протоколу № 381, п. 21 засідання бюро обкому Дніпропетровського обкому КП(б)У від 22 березня 1947 року) Ф.П-19, оп. 5, спр. 430, арк. 29-32. - Режим доступу:
<https://old.archives.gov.ua/Sections/Vyprobuvannya/?42>

39. Державний архів Дніпропетровської області, Список колгоспів Петриківського району, які мали гостру нужду в отриманні державної продовольчої позики для надання допомоги колгоспникам. 1946 рік. Ф.Р-1825, 1, спр. 22, арк. 9.- Режим доступу:
<https://old.archives.gov.ua/Sections/Vyprobuvannya/?32>

40. Державний архів Дніпропетровської області, Рішення № 1014 виконкому Дніпропетровської облради депутатів трудящих від 2 липня 1947 року "Про організацію посиленого харчування для дітей, що проживають в сільській місцевості".Ф.Р-3383, оп. 2, спр. 220, арк. 32. Режим доступу:
<https://old.archives.gov.ua/Sections/Vyprobuvannya/?73>

41. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №162 від 13 серпня 1946 р.

42. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, № 165 17 серпня 1946 р.

43. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №181(6542),

44. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №163 (6524), арк. 47

45. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №14 (6375), арк. 3,

46. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №38 (6399), арк. 50

47. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №44 (6405), арк. 62

48. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №48 (6409), арк. 13

49.. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №51 (5412), арк. 16

50. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №68 (6429), арк. 39

51. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №100 (6461), арк. 66

52. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №110 (6471), арк. 82

53. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №111(6472), арк. 84

54. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №128 (6489), арк. 130

55. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 січня по 30 червня 1946 року, №134 (6495), арк. 4

56. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №136 (6497), арк. 6

57. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №145 (6506), арк. 15

58.. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №154 (6515), арк. 30

59. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №169 (6530). арк. 55

60. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №175 (6536), арк. 67

61. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №182 (6543), арк. 81

62. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №187 (6548), арк. 91

63. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №202 (6563), арк. 119

64. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №216 (6577), арк. 143

65. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №231 (6592), арк. 171

66. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, №239 (6600), арк. 183

67. Державний архів Дніпропетровської області, «Зоря» Орган Дніпропетровського обкому і міському КП/б/У та виконкому з 1 липня по 31 грудня 1946 року, № 258 (6619), арк. 221